

OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNÇESİNDE PARA İLE İLGİLİ TEMEL SORUNLAR VE BİR MERKEZ BANKASI KURULMASI FİKRİ

Ahmed Güner SAYAR ()*

İktisat teorisinin en karmaşık ve tartışma fırtınasının dinmediği araştırma alanı para ile ilgili konular olmaktadır. Para ile alâkalı her meselede iktisat mantığının bunca zamandır sağlam bir zemini tesis edememesi teori dünyasının amprisizmle elde edilen çerçevelerin kapsamının, yönetiminin ve bulgularının tutarsızlığından değil, fakat norm dünyasının reeli bir türlü hizaya getirememesinden kaynaklanıyor. Tarihi verilerden hareketle norm dünyasının pozitif kanadı kendi iç örgüsünü ortaya koyarken bilimsel objektiflikten kıl payı sapmamaktadır. Nitekim bundan hareketle değişik iktisat siyasaları için uygulamaya dönük reçetelerini sunması, norm-reel çatışmasına çözüm bulmak içindir. Fakat para ile ilgili meselelerde norm dünyasının pozitif kompartımanının ultra-amprisizmle kendi bütünlüğünü ortaya koyduğunu elbette iddia edemiyoruz. Bizatihi teorik çerçevelerde bir yol ayırımında bulunmanın altında bile reelin bir düstüra göre davranışsal çizgisini ortaya koyamaması bulunmaktır. Bu tutarsızlık nedense hep normatif dengelerin zaafiyeti olarak görülmüş, bazı hallerde eleştiri oklarına hedef iktisat ilmi tutulmuştur. Reelin birçok bağlamda ele avuca sığmayan ve itaat altına alınamıyan bu karakteri norm dünyasındaki akademik kavgaların da sebebi olduğunu tekrar vurgulayalım. Gerçi normun kendi içinde dahi bir çatışmaya imkân vermeden teorinin yeniden inşasına giren iktisatçılar için somut bir tarihî andaki problemleri çözmek kadar

(*) Ahmed Güner SAYAR, İ.Ü. S.B.F.'de Doç. Dr.

ileriye dönük tahminlerde de bulunmak bilimselliğin önemli bir şartını teşkil etmektedir. Böyle bir endişeyi taşımadan parasal bozuklukların bir çözüme ulaştırılması belki sanıldığından da kolaydır. Ancak ileriye daha problemleri bir mirasın devridir ki sorunların geçici tedbirlerle ertelenmesi norm dünyasını reel karşısında güçlü kılamiyacağından çatışma sürüp gidecektir. Dengenin korunması, istikrarın uzun soluklu olması yukarıda sözünü ettiğimiz teori kompartımanında bulunan yol ayrımından biri sahip olduğu iktisat reçetesine göre iktisatın tabii mantığına daha uygun düşmektedir. Buna göre parasal dengenin muhafazasında ve fiyat istikrarının sağlanmasında para arzında vaki olacak genişlemlerde politikacının iradesinin ciddi bir etkinliği bulunmamaktadır. Aksine gayri safi milli hasıladaki yıllık (çok daha hassas olmak gerekirse otuz yıllık) artışın oransal olarak para arzındaki genişlemeye yön vermesi lüzumludur. Bu oranın altında veya üstünde bir para arzına gitmek ekonomiyi tehlikeye itmek demektir. Elbette ekonomilerinde dengeyi ve olgunluğu elde etmiş ülkeler için bu yolun izlenmesi gerekmektedir. Pek tabiidir ki, teori dünyasında yol ayrımında bulunduğumuza göre öteki yola sapmak için de nedenler olsa gerektir. Ekonomiler inşa ettikleri dengeden çoğu kez ya iç dinamiklerdeki değişmelere ayak uyduramadıkları için saparlar, ya da dışsal şokları, ülke ekonomisi birden kaldıramaz ve yer yer çözümler başlar. Genellikle işsizlik sorununun vahim boyutlara ulaştığı durumlarda ya da ülke ekonomisinin az gelişmişlik standartlarına veda edebilmek için para arzındaki gelişmelerde izlenen yol yukarıdaki kadar hassas olmaktan uzaktır. Kısaca ekonominin harp vb. hallerde yerinden oynamasında tekrar dengeye getirici tedbirlerin çeşitliliği kadar emisyon hacmi ile oynandığı bir gerçektir. Şartlar yol ayrımında sapılacak yolları da hazırlamıştır.

Osmanlı devleti gibi ekonomisinin normatif dengesini ağırlıklı olarak fütihat-gaza malı-toprak üçgenine göre inşa ederken paraya duyulan ihtiyaç ne yönde olmuştu? Dahası, somut tarihî çizgide seyreden reeldeki sürekli değişmeler para meselesine bakışı ne yönde etkilemiştir? Bu sorulara cevap ararken, hiç şüphesiz yukarıdaki metodolojik odaklıklar içinde yol alacağız. Bu tahsisî yolun izlenmesi Osmanlı iktisat mantığında 'para'nın ele alınışındaki çağdaşlaşma trendini de bize verecektir.

I

Osmanlı devletinin kuruluşundan II. Mehmed'e geçen zaman diliminde Osmanlı iktisat düşüncesinde paranın yeri ve ona atfedilen önem da-

ha sonraki dönemlere nisbetle daha sönük kalmaktadır. Masraf-varidat denkliğinin sağlandığı bu dönem içersinde sikke ayarının hiç bozulmadan muhafaza edildiğine şahit oluyoruz. Aslında normun sahih sikke ayarı üzerinde ısrar edişi sebepsiz değildir. Bu iktisat siyasetinin temelinde pozitif bir cevherle rabitalı olduğunu görüyoruz. Bu rabitayı sikkede sahih bir ayarın muhafazasını emreden şeri emirler bulunmaktadır. Öte yandan ekonominin tarımsal ağırlıklı oluşu da sistemin aynı esaslar üzerinde yol aldığını göstermektedir. Merkez-çevre ilişkisi kadar paranın tedavül süratinin düşüklüğü ve tüketim kalıplarının zayıf oluşu ekonominin aynı dengelerinden bir sapmayı, kısa vadede, düşündürmemektedir.

Osmanlı Divan-ı Hümayun'undan neş'et eden **hukukî muhit**, esasta, ekonominin normatif dengelerinin de tesbit edildiği bir meşveret meclisidir. II. Murad döneminde bu mecliste önce defterdar daha sonra vezir olarak görev yapan Feyzullah Efendi'nin hararetle gaza politikasını savunması (1), ekonominin fütuhât - gaza malı - toprak bağı üzerinde odaklaşmasını sağladı. Fütuhât olgusunun 1444 de geçici olarak düğümlenmesi para meselesinde bir buhranı da peşi sıra getirmesi bakımından önemlidir. Bu buhranı aşmak için ilk defa sikke ayarında bir tağşişe gidildi ki askerın Beştepe'de ayaklanması ile noktalandı.

Aslında Feyzullah Efendi'nin gaza politikası daha çok II. Mehmed devrinde meyvalı oldu. Topraklarını iki katına çıkaran Osmanlı devleti bu yayılmanın faturasını sikkelerinin değerini aşındırmakla ödediler. Artık sikke tağşişi klasik devir Osmanlı iktisat siyasetinin vazgeçilmez bir aleti olarak kabul görecektir.

Osmanlı fütuhâtı daha doruğa tırmanmamıştı ki I. Süleyman devri devlet adamlarından Lütfi Paşa gelirlerin harcamaların gerisinde kaldığını işaretle: «Bu ise karışıklık sebebidir. Mutlaka gelir-giderden fazla olmalıdır» (2) diyordu. Birazdan görüleceği gibi bu denksizliğin çözümlü pek meyvalı olmayacak, hatta 17. yüzyıl boyunca tarihçi Naima Efendi'nin de kaydettiği gibi «beher hâl masraf irada galebe ede(cekti)» (3). Aslında 16. yüzyılın ortalarına yaklaşırken Lütfi Paşa'nın bu acı uyarısının sahipsiz kalmasının ardında Osmanlı Devletinin bir ihtişama

1) Cf., H. İnalçık, 'Notlar', «Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehmed Han» içinde, (Ankara, 1978), sf. 97.

2) «Asafname», (Ankara, 1982), sf. 25.

3) «Tarih-i Naima», I, (İstanbul, 1281), sf. 52.

doğru tırmanmasının devamı bulunmaktadır. Zira 1568 de, hazine-i evrak kayıtlarına göre «Türklerin 'gaza malı' hakikaten mebzûldü» (4).

Fütuhatin artan maliyeti alışıla gelmiş dengeleri yerinden oynattı, paraya duyulan ihtiyacı su üzerine çekti. Acil bir çözüm olarak bulunan iltizam usulü ile kesik ve kopuk da olsa bir parasallaşma süreci devreye girmekteydi. Buna göre artık ekonominin seyri aynî esaslardan hareketle nakdî bir ekonominin kabulünü zorlamaktaydı.

Ekonominin bu transformasyonunun nasıl bir süreç izlediği sorunu bir kenara bırakalım. Fakat görülen odur ki nakdî ekonomiye geçiş norm dünyasının fütihat-gaza malı-toprak üçgenini değiştirmek yerine bu mekanizmanın tıkanıklığını gidermek için bulunan bir tedbir olarak kaldı. Batı ekonomilerinin maddî bir güç merkezi olarak inkişafı yukarıda sözü edilen mekanizmanın işlerliğini de tersyüz etmişti. Önce fütihat yolu tıkanı, dolayısıyla fetihler sonucu elde edilen gaza malı ve toprak kazançları bir yerde durdu. Hatta giderek kazançları büyük kayıplar takib etmeye başladı. Ekonominin süregelen dengelerinin yeniden tesisinde sikke tağşişine daha çok güven duyuldu. Böylesi bir ortam içersinde köklü tedbirler ileri süremiyen hukuki muhit kendi içinde dondu, iflas etti. Dişe dokunur bir iyileştirme tedbiri olarak verimlilik anlayışı daha düşünce iklimine gelmemiştir. Dolayısıyla sahih sikke ayarına dönülmesi kavramı da cesaretle ortaya konulmamaktaydı. Meşveret meclislerinde kararlar sikkenin hep kırılması yönünde çıkarken üzerinde tereddütsüzce birleşilen bu tedbirin sağlıklı bir yol olmadığını düşünenler elbette vardı (5).

18. yüzyılın sonlarına varıldığında, ekonomik buhrandan sıyrılabilmek için tedbirlerin ileri sürülmesi lüzumu bir avuç Osmanlı idareci düşünürünü, son bir defa bir araya getirdi. III. Selim'e sunulan lahiyalar içersinde tahsisi olarak para ile alakalı bir teklif dikkatleri üzerine çekecek kıratta idi. İktisadi ve mali konuları dile getirdiği layihasında Tatarcık Abdullah Ağa sahih sikke ayarına dönüşü savunmasıyla çağdaşlarından ayrılıyordu. Tatarcık'ın cesaretle ortaya koyduğu bu tavır aslında şu veya bu nedenle bir türlü su üzerine çıkamayan ya da II. Mehmed'den beri hukukî muhit içersinde fikrî otonomisini kaybeden sahih

4) A. R. Altınay, «Türk Mimarları», (İstanbul, 1936), sf. 16.

5) Bu yönde düşünenlerden biri de tarihçi Naima Efendi idi. [cf., *op. cit.*, III, sf. 460].

sikke ayarını savunan görüşün de tekrar ortaya konuluşunun ifadesi olmaktadır. Bu bağlamda Tatarcık Abdullah Ağa'yı zikredecek olursak:

«...Tenzil ve tağyir-i sikke suret i zahirede her ne kadar menfaat addolunursa da hakikatta aynı mazarrat ve mahz-ı hasarat olup, gerek mukaddema ve gerek bu defa hasbel zarure tenzil olunan vezin ve ayar-ı sikke hususunun mümkün mertebe nizam-ı kadimine ircaı akdem-i icabat-ı nizam-ı Devlet-i Aliyyeden olmakla...» (6).

Buhranlı ve gailleli günlerin sürmesi, bir savaştan ötekine yuvarlanmış sikkenin de tağşişini kolaylaştırmıştı. Tatarcık Abdullah Ağa'nın sağduyuyu temsil eden sesi hukukî muhitin uygulamaya dönük kararlarında bir yankı bırakmadı.

II

Tanzimat Osmanlı dünyasının kâdim ilişki çerçevelerinde - ekonomi, politik toplum, kurumsal faktörler - köklü değişikliklerin başladığı bir dönem oldu. Para ile ilgili meselelerde sikkenin tağşişi yanında sahih sikke ayarını savunan görüşler Tanzimat'ın hemen öncesinde mevcuttu. Ancak bu fikirlere kaynaklık eden pozitif bir iktisat mantığı bulunmamakta idi. Aslında sahih sikke ayarını savunmak ne kadar şer'i ise sikkenin tağşişini kabul eden politik toplumun görüşü de o kadar örfi idi. Yalnız Tanzimatlı yıllara yaklaşıırken Sadık Rifat Paşa'nın sahih sikkeyi cesaretle savunan görüşleri belki bir istisna değildir. Zira onun bu görüşü benimsemesinin ardında şerî hükümlerin bulunması kadar onun Avrupa ülkelerinin ekonomik gerçeklerine yaklaşması da bunda pay sahibi olabilirdi. Ancak görüleceği gibi bu etki daha çok İslâmî'dir. Onun sözleriyle:

«...Meskukat-ı atika-ı mağşuşenin... bi-lutfu Hakk refte refte bittedric kaldırılması eltaf-ı İlâhiden mamul(dür)» (7).

Aslında sikke tağşişine bir son vermek ve eski sikkelerin tedavülünden kaldırılmasını ileri sürmek pek duyulmadık bir tedbir değildir. Bu

6) 'Tatarcık Abdullah Efendi Layihası', «Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası», III, (1332), sf. 280.

7) «Müntehabat-ı Asar», VIII, (İstanbul, 1290), sf. 57.

haliyle Sadık Rıfat Paşa ile Tatarcık Abdullah Ağa arasında bir süreklilik bulunmaktadır. Yalnız Sadık Rıfat Paşa bir düstura ulaşmanın zaruretine inanır. Şöyle ki;

«...Her devlette sikke hakkında kaide ve esas olan muvazene-i sim-ü-zer mukayese-i muadelesi(dir)» (8).

Altın ve gümüş arasındaki bu denge tesis edilince «ahz ü ita dahi fesaddan kurtulmuş... olacağı zahirdir» (9).

Kısaca ifade etmek gerekirse, Sadık Rıfat Paşa «meskukatın bir ayarda tutulmasına dikkat olunması»nı bütün siyasi kariyeri boyunca, bu düsturdan hiç taviz vermeden, savunmuştur (10). Ancak politik toplum ve politikacıya karşı bu fikirleri savunmasının yanında paranın idaresini keyfilikten kurtarmanın da zaruretine inanır. İşte bu nedenle ilk kez bir Merkez Bankası kurulması fikrinin sahipliği de Sadık Rıfat Paşa'ya aittir (11).

Sadık Rıfat Paşa sahih sikke ayarının muhafazasından hareketle kaime tecrübesine gidilmesini ister. Onun sözleriyle;

«...Kaffe-i mülk-ü devletin mamur olması nukudun kesretine muhtaç olarak halbuki öyle kaliteli meskukatın tedarik ve izharı her yerde müteessir olduğundan ekseri devletlerde nukud-u mevcude bank tabir olunan yerde tevfik ile itibarat-ı sahihe verilerek anın iki katı olarak evrak-ı nakdiye icad olunmuş ve bu sanat ile usul-u ticaret ve mamuriyetin yolu bulunmuş olduğundan Devlet-i Aliyye dahi... evrak-ı nakdiye tanzim ve icad eylese... Bu usul ile iki sene zarfında Devlet-i Aliyye ve tab'a-ı seniyye zarar ziyan etmeksizin meskukat-ı mağşuşe mahzur ve mazarratından Devlet-i Aliyye ve kaffe-i nas kurtulur» (12).

Sadık Rıfat Paşa'nın teklifleri hiç şüphesiz uygulamadan çok gelecek kuşakların entellektüel mayalanmasına hizmet edecektir. Ahmed

8) *ibid.*, sf. 25.

9) *ibid.*

10) Cf., *ibid.*, IX, sf. 4.

11) Cf. *ibid.*, VIII, sf. 25.

12) *ibid.*, sf. 23-24; 35.

Cevdet Paşa, Namık Kemal Bey gibi Osmanlı aydınları Sadık Rıfat Paşa'nın bu bağlamdaki sadık tilmizleridir (13). Bu kervana elbette Münif Paşa'yı da katmamız gerekiyor (14).

III

Sayıca az Osmanlı entellektüelinin bu dilek ve tesbitlerinin tamamiyle rafa kaldırıldığı elbette iddia edilemez. Unutulmamalıdır ki daima zor (reel) oyunu (norm) bozmaktadır. Osmanlı devlet geleneğinde belli tarihî durak aralarında denk bütçe anlayışı ve sikke ayarının muhafazası birlikte yol almıştı. Böylesi bir geleneğin en sıkı ve en şurlu takipçisi Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk devirleri olmuştur. Türk Kurtuluş Savaşı'nın enflasyona gidilmeden kazanılması M. K. Atatürk'ün 15 yıllık devlet başkanlığında fiyat istikrarını sürdürmede en önemli gösterge olmuştur. 1950'lerle çok partili demokrasi tecrübemizin daha işin başında fiyat istikrarını tahrib ettiğini söylemeye gerek bile yoktur. Çağdaş iktisat düşüncesinde J.M. Keynes'in eksik-dengenin yeniden kendi bütünlüğüne ulaşabilmede tam istihdamı ana hedef olarak seçmesi II. Dünya Harbi ertesinde yaygın bir uygulama buldu. Hatta öylesine bir kabul Keynesgil anlayışı fiskal bir anayasa haline getirmiştir (15). Aslında ultra-amprisist Neoklasik iktisatçılar para arzında izlenecek yolun o ülke ekonomisinde gözlemlenen «son 30 yılın Gayri Safi Milli Hasılanın artış oranına eşit» bir düzeyde yapılmasını önermekteydiler (16). Mutlaka para arzındaki genişlemeyi şoursuzca itaati altında tutan politikacının iradesinin önü bir yerden kesilmeliydi. Aslında kontrolsüz para arzındaki gelişmeler günümüzde politikacının seçim kazanç yolunun bir nevi finansmanı gibi görülebilir. Ancak bu keyfilik, tam istihdam adına, kolay kazanç ve vurgun yollarını cazip hale getirmiştir. Da-

-
- 13) Ahmed Cevdet, «*Tarih-i Cevdet*», IV, (İstanbul, 1309), sf. 159; Namık Kemal, «Muharrem 1295 tarihli mektup» zikreden M. C. Kuntay, «*Namık Kemal*», II/2, (İstanbul, 1956), sf. 291.
- 14) Cf., Münif Paşa, 'İlga-ı Kavaim-i Nakdiye', «*Mecmua-ı Filnun*», No. 3, (1279), sf. 119-127; No. 4, sf. 150-157; 'Tarih-i Çav', *ibid.*, No. 5 (1279), sf. 215-221; 'Tarih-i Evrak-ı Nakdiye Ber Vech-i Umumi', *ibid.*, No. 6, (1279), sf. 222-232.
- 15) Cf., J. M. Buchanan, J. Burton, R.E. Wagner, «*The Consequences of Mr. Keynes*», (London, 1978), sf. 33.
- 16) Cf., N. W. Duck, D.K. Sheppard, 'A Proposal for the Control of the UK. Money Supply', «*The Economic Journal*», vol. 88, (1978). sf. 1-17.

hası ödemeler dengesini tahrip etmiş, denk bütçe anlayışını da bozmuş tur. Nihayet ana kütle için tüketimi kamçılaman paradan kaçış ile enflasyon beklentileri üzerine kurulu bir istikrarsızlık dönemi davet edilmiştir. Demokratik esasları temelinden şarsacak hatta yıkabilecek olan para arzındaki kontrolsuz genişlemeleri politikacının iradesinden kurtarmak gereği Batı ülkelerinde Merkez Bankalarının otonom bir hüviyet kazanmalarına sebep olmuştur. Ülkemizin geleceği ve güvenliği için de bu yolu benimsemek gerekiyor. Anayasal bir güvence ile ayakta duracak bir Merkez Bankasının işlerliğini kazanması demokrasimizin uzun soluklu olmasını sağlayan ciddi bir adım olacaktır.